

Imatge de Sant Cebrià dels Alls l'any 1913.

La vida i els treballs dels últims habitants

*Me'n ané en un boscatge, on estava en plor
tan fort desconhortat, que'l cor m'era en dolor,
més per ço car plorava, hi sentia dolçor.*

Ramon Llull

JOSEP MATAS I BALAGUER

Quan ens endinsem pels boscos de les Gavarres, la visió dels masos abandonats i a mig caure, els camins ocupats progressivament per les plantes, l'absència de veus o de fresses provocades per l'acció de l'home, ens desperta la sensació de solitud. Quaranta o cinquanta anys enrera un passeig per les Gavarres hauria resultat molt diferent. En lloc del silenci actual podríem percebre tot un univers de sorolls: les veus dels carboners, el catric-catrac dels carros sobre els camins, els treballs dels llenyataires, els sons dels ramats o del bestiar dels masos... I és que, ben al contrari del que són

avui, fins fa poc les Gavarres havien estat unes muntanyes intensament poblades i sotmeses a una explotació exhaustiva dels seus recursos naturals.

Els darrers habitants de les Gavarres

Tal com es comenta en un altre treball d'aquest mateix dossier, la presència intensa de l'home a les Gavarres es remunta a molt abans de la nostra era i, en termes generals, podríem dir que aquesta presència ha estat una constant al llarg de la història, una constant trencada pel ràpid procés de despoblament iniciat ara fa una quarantena d'anys. Les estadístiques que reproduïm en el quadre 1 ens permeten una aproximació a l'evolució demo-

gràfica d'alguns dels nuclis de població abans d'iniciar-se el buidament del massís¹.

Exceptuant Romanyà de la Selva, recuperat com a zona de segona residència, la resta dels nuclis relacionats han quedat pràcticament sense habitants. De tota manera, aquestes xifres s'han d'agafar com una simple aproximació. En queden fora un bon nombre de persones que, de manera més o menys permanent, feien vida i treballaven en masos i barraques. En realitat ben poca cosa sabem de les formes de vida i de treball d'aquella societat boscatgera. Podem només fer una aproximació al tema, tot utilitzant un seguit de textos de gran valor que es refereixen als darrers moments d'aquella presència intensa de l'home als boscos de les Gavarres. Són descripcions de la

vida i el treball als masos al final del segle XIX i primer terç del XX. Entre aquests destaquem els escrits per en Miquel Torroella de Fitor; quatre obres² d'extraordinari interès que permeten conèixer tot el cicle de treballs del bosc, les tècniques, els costums i, fins i tot, la tradició rondalística. A les primeres planes de «*Cuentos que son historia*» ens presenta els ocupants del Mas Torroella dels anys setanta del segle XIX:

«...mon pare assegut a l'ascon de la dreta, sota l'ampla xemaneya... Moventse ràpidament dels fogons a l'aygüera y de l'aygüera als fogons, encar que sense fer fressa, puig sa petxa anava nua, s'hi veyan quatre o cich criadas de cara farrenya i bras arremangat. Asseguda en una baixa cadira, vora del recó de las escopetas... s'hi estava la mestressa... tot dant ordres á las criadas... Les sevas fillas... solien jugar á coudinar ab lo xarigot, o bé á ninas o pedraltas, tota voreta d'ella. Se veyá d'aquí y d'allá, ab l'escopeta al muscle, entrar y sortir ab un gran manyoch de grossas claus á la má, lo guarda bosch, que era l'encarregat de tancar als cap-vespres y obrir als dematins, las portes foranes de la casa... A l'altre costat de la cuyna y assentats en dos banchs de fusta, al devan d'una llarga y ampla taula, s'hi veyan set o

vuit mossos... Sols faltavan tres figuras d'aquell cuadro; lo pastor que era fill de Setcasas, y que fins tart feyna al corral... Lo Sardanet, que tal nom davant al baylet que's cuydava de las eugas, també fins molt tart tenia feyna á la cort del rossam».

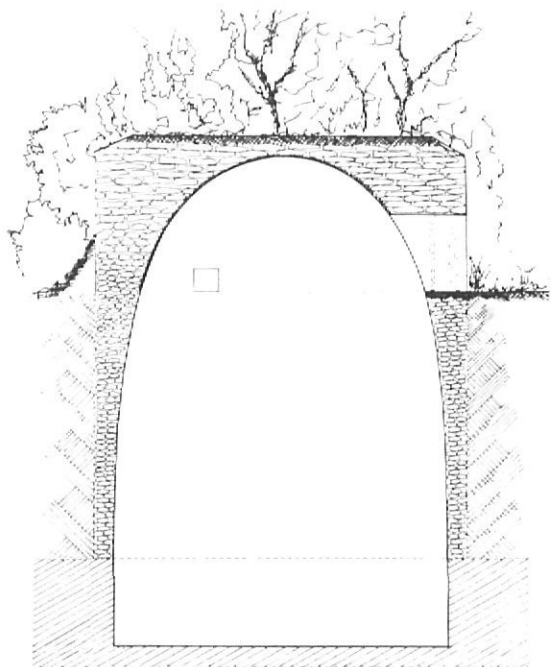
Can Torroella era aleshores un gran patrimoni que s'autoproveïa de bona part dels productes necessaris per a la vida i el treball; a la vegada era un centre productor de béns que es comercialitzaven als pobles de la rodalia del massís: carbó, suro i llenya, principalment. Per a això segon es requeria la utilització de mossos i jornalers, més o menys nombrosos segons l'estació de l'any, els personatges més difuminats —més anònims— d'entre els descrits per en Torroella. Avui l'escenari de les seves narracions és un gran casalot abandonat, que es va ensorrant de manera lenta i inexorable.

Els grans masos

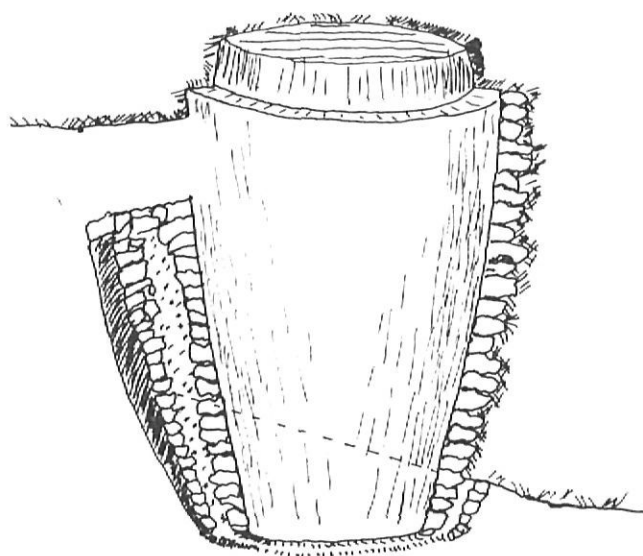
Si de Fitor estant seguim la carena de les Gavarres en direcció oest, passat Sant Mateu de Montnegre i abans d'arribar als Àngels trobarem les restes d'una altra gran heretat: can Bertran. Pompeu Pascual va descriure-la tal com era a principi de segle:

«...l'heretat comprenia a part de la casa pairal vuit cases més, masets, dels quals cinc estaven habitats, i quatre ja en aquella època eren abandonades; la propietat comprenia unes 1.700 vessanes de les quals de 30 a 40 eren de blat i forratge i la resta vinyes i bosc. També oliveres margeneres i alguns fruiters. En aquells moments can Bertran era encara un vertader casal, on hi havia un sense fi d'utilitatges que els permetien viure al marge i amb independència. El propietari, Sr. Reiner, tenia a casa seva estris per a treballar la fusta (garlopes, martells, xerracs...), per a fer de ferrer (fornal i enclusa) i ell mateix es feia preparar el carbó amb rabasses de bruc... A l'obrador de can Bertran fins es feien carros o es ferraven animals, si bé és veritat que per algun d'aquests afers es feia pujar el ferrer o el carreter d'algun poble de la contrada. No faltava tampoc, és clar, el forn de pa i la pastera, el trull per a l'oli, la premsa del vi i la tinta. Ja abandonats quedaven els alambics que havien servit per destil·lar l'alcohol en el segle XVIII... Pel consum de llet de la casa tenien un ramat de cinquanta cabres»³.

Tornem a trobar, per tant, un petit món autèntic perdut entre bos-

Secció del pou de glaç de la Font d'en Salomó (terme de la Bisbal), segons Pere Comalada i Rosa Mª Balaguer.

JOSEP MATAS

Secció d'un forn de calç situat a la vora del Mas Torró, terme de Fonteta.

cos i serres. Però, en realitat, igual que en el cas de Can Torroella i en el de molts altres grans masos, era una autarquia relativa. Pompeu Pascual explica que a Can Bertran s'havien arribat a fer 200 càrregues de vi (abans de la fil·loxera), setanta o vuitanta maials d'oli, quatre-centes càrregues de carbó, centenars de feixines de llenya, fruita (cireres especialment), aviram... La immensa majoria d'aquests productes es baixaven i es venien a la plana. Lògicament calia molta mà d'obra per assolir aquests nivells de producció. Ens diu Pascual que en el Mas central, en el que donava nom a l'heretat, «hi havia molta gent. Fins a vint-i-dos estadants en els bons moments: setze familiars, dues minyones, dos mossos, un cabrer i un bouer, amén dels jornalers de temporada». Contemplant l'estat actual d'aquelles grans masoveries se'ns fa difícil imaginar que setanta o vuitanta anys enrera eren encara el centre de tan importants activitats econòmiques.

El Mas Gastó —més modernament Can Sacot— del veïnat de Sant Pol (terme de la Bisbal) quedava situat molt més a la vora de la plana que els dos anteriors i representa una tipologia diferent d'explotació, més marcadament agrícola i de menors dimensions⁴. A mitjan segle XIX les propietats d'aquest mas comprenien terres de sembra, vinyes, horts i una important extensió de bosc. A les vores de la Marqueta, un subafluent del riu Daró que partia l'heretat, es feien

créixer pollancre. El mas disposava també de molí propi i d'un pou de glaç de grans dimensions. El gel que s'hi conservava deixava extraordinaris beneficis un cop venut a les places, hostals i cases dels pobles propers. Aquesta heretat donava vida a dues famílies, la del masover i la del moliner, a més d'un nombre oscil·lant de mossos i jornalers de temporada.

Un estudi més detallat dels masos de les Gavarres ens permetria definir tota una sèrie de categories que anirien des dels grans casals, centre d'extenses heretats, fins a cases molt humils, de factura senzilla i petites dimensions, ocupades per una família dedicada al conreu d'un hort, poques vessanes de terra i una mica de bosc.

Les colles de boscaters

S'ha de fer notar que no pas tots els treballs d'aprofitament dels recursos naturals de les Gavarres s'organitzaven al voltant dels masos. Molts habitants dels pobles del peu de la serralada feien de boscaters de manera habitual o a temporades. Calonge, Fonteta, Sant Sadurní, Madremanya, Quart, Llagostera i Cassà eren algunes de les localitats d'origen de moltes colles de carboners, peladors de suros, llenyataires... Efectivament, en el primer terç del nostre segle la majoria de les colles que hi feinejaven eren de gent de la rodalia del massís; excepte en els mesos més difícils

de l'hivern, feien vida a bosc durant tota la setmana i només els diumenges baixaven a la vila d'origen a descansar i proveir-se d'aliments per a la setmana següent; solien ser contractats a jornal per a fer la «campanya» d'una o diverses propietats. Entre els textos de l'historiador calongí Pere Caner trobem referències a aquest tipus de treballs. L'obra d'aquest estudiós és, entre altres coses, una excel·lent descripció de la relació de la vila de Calonge amb les Gavarres⁵.

Però a més d'aquests homes provinents de l'anell de pobles que encerclen aquestes muntanyes, sabem també de la presència d'altres vinguts de més lluny. Durant les darreres dècades del XIX i primeres del XX hi van treballar moltes colles de gent de la Cerdanya⁶. Els cerdans solien baixar durant la tardor, hivern i primavera; vivien a bosc en barraques fetes amb els materials que hi trobaven; quan decidien fer estades per més temps, construïen barraques de pedra, de paret seca, per tenir un aixopluc més còmode.

En condicions similars vivien també les colles⁷ de gent vinguda del sud del País Valencià i Múrcia. Aquesta altra immigració, practicada amb més voluntat de permanència que la dels cerdans, proporcionà bona part de la mà d'obra per a l'explotació d'aquests boscos durant el primer quart de segle. La feina de boscaters els permetia una col·locació ràpida, encara que poc remunerada. Els valencians i els

Boca inferior d'un forn de calç del terme de Peratallada.

Porta del pou de glaç de la Font d'en Salomó.

«murcianos» abandonaven el bosc tan bon punt aconseguien una millor ocupació a la plana. Només excepcionalment retornaven als seus pobles d'origen.

Encara cal que fem referència a un altre grup de boscaters; amb ells acabarem de convertir les Gavarres en una petita «Babel». És el grup dels italians. Es tractava de colles d'homes de les regions italianes més meridionals o de Sicília, bàsicament dedicats a fer de carboners. Sembla que al voltant del 1920 fou quan es donà una presència més important d'aquestes colles, però poc després molts retornaren a Itàlia atrets per la política d'obres públiques i ocupació de mà d'obra propugnada per Benito Mussolini en accedir al poder ⁸.

Com es pot comprovar, en els boscos de les Gavarres es reunia una comunitat de gent diversa. Encara podem afegir-hi contrabandistes i fugitius de la justícia —que s'hi endinsaven cercant l'anonimat o una base d'operacions per a delinquir—, pidolaires, algun ermità... i acabarem així de completar el quadre interessant i prou pintoresc que configuraven els darrers habitants del massís. Aquest petit univers de persones amb interessos, procedències, ocupacions i parlars tan diversos, habitaven grans casals, cases senzilles, barraques de pedra o fetes d'elements menys consistents i, fins i tot, coves o aixoplucs naturals. Algunes de les coves prehistòriques estudiades darrerament havien estat ocupades per carboners i boscaters en èpoques recents ⁹.

L'aprofitament dels recursos naturals

Ja hem anat avançant que la presència important i mantinguda de l'home de les Gavarres s'explicava per les possibilitats d'explotació dels recursos que proporcionava el medi. Hem de subratllar el fet que les Gavarres es troben al mig de zones que prehistòricament han estat densament poblades. Palamós, Palafrugell, la Bisbal, Girona, Cassà, Llagostera, Sant Feliu de Guíxols i tot una corrua de poblacions menors queden als seus peus, constituint-se en centres consumidors de bona part dels productes resultants d'aquella explotació. Però, tal com també hem advertit més enllà, no tenim la base d'estudis suficients per a poder-nos referir a

les magnituds, a la importància precisa que això tenia. Quan a la falta d'estudis s'afegeix la de documentació històrica consultable, cal recórrer als treballs de camp; ens permeten descobrir un gran nombre d'elements ben expressius de la intensitat de l'aprofitament d'aquells recursos.

L'explotació del bosc

Els boscos de les Gavarres permetien una gran varietat d'aprofitaments, entre els quals jugaven un paper menor, encara que no menyspreable, la cacera i la recol·lecció de castanyes, glans o fruits silvestres. Sabem, per exemple, que la fabricació d'aiguardent mitjançant la utilització de cireres d'arboç (planta arbustiva molt corrent en extenses zones del massís) i la seva posterior comercialització, fou una pràctica força generalitzada fins ben entrat el nostre segle ¹⁰.

Per sobre d'això aquests boscos tingueren una importància especial com a gran font proveïdora de combustible: llenya, feixines i carbó. De les plantes arbustives del sotabosc es formaven les feixines, responent així a la gran demanda que en feien principalment els forns dels flequers. També les terrisseries de la Bisbal i els forns de calç, entre altres indústries, en cremaven grans quantitats. Per altra banda, el carbó vegetal era consumit a gran escala tant per a usos domèstics com industrials. Les Gavarres proveïen de carbó una extensa zona i no era estrany que als ports de Palamós i Sant Feliu s'embarquessin partides cap a Barcelona. A partir de 1918 aquesta producció començà a davallar per la competència, a les cases i a les fàbriques, d'altres matèries combustibles. Després d'una revifalla motivada per les especials circumstàncies viscudes pel país els anys quaranta, a poc a poc les piles deixaren d'encendre's definitivament ¹¹.

Una varietat important de carbó vegetal era la del carbó de sùtia ¹² que s'aconseguia amb la cuita de rabasses de bruc. Aquest carbó era d'un extraordinari poder calorífic i solia ser utilitzat pels ferrers. La seva producció augmentava quan es feia difícil aconseguir carbó de pedra. Aquest cas es donà, per exemple, els anys de la darrera Guerra Civil. Llavors diverses col·lectivitats de treballadors dels pobles dels voltants de les Gavarres, i

també grups de soldats impossibilitats d'anar al front, treballaren febrilment en la recol·lecció de rabasses de bruc, especialment en els boscos dels termes de Fonteta, la Bisbal, Cruïlles i Sant Sadurní ¹³.

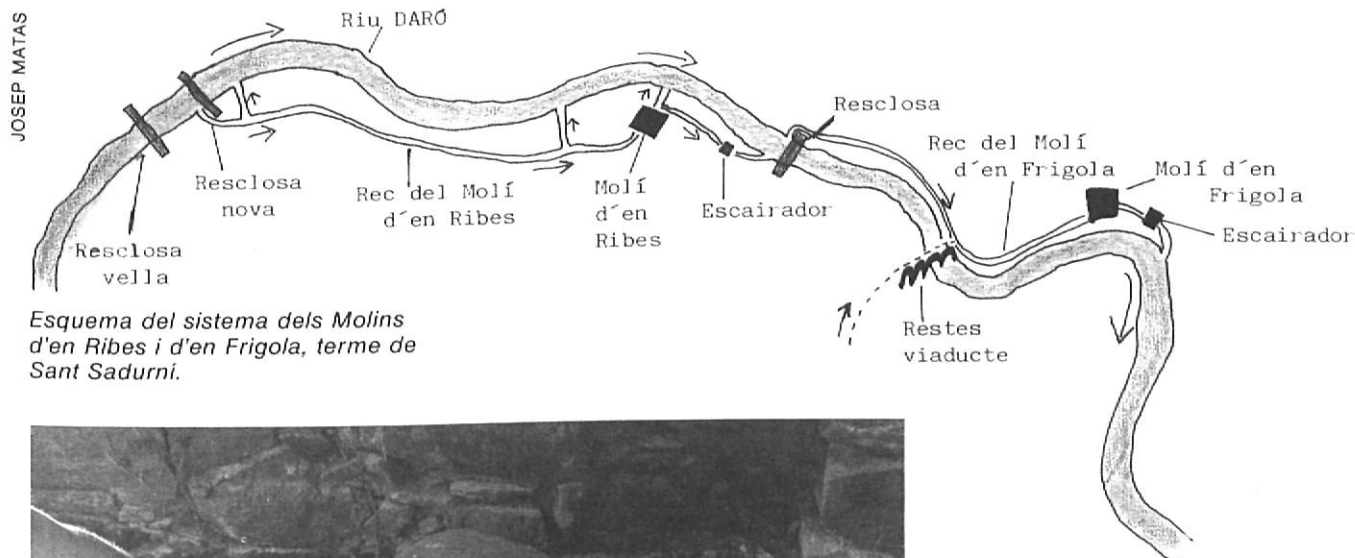
De tota manera, més que com a font de combustible les Gavarres eren, i són encara, més conegudes com a proveïdores de matèria primera a la indústria transformadora del suro. Com és prou sabut, l'alzina surera (*Quercus suber*) troba en aquests boscos unes condicions molt favorables. Les poblacions de la seva rodalia aprofitaren aquesta circumstància, i a partir de la segona meitat del segle XVIII s'hi desenvolupà la cèlebre indústria sureira selvatana i empordanesa ¹⁴.

Una altra matèria que donava feina a moltes colles de boscaters era l'escorça d'alzina, de suro i de pi. Degudament tractada, la pela dels troncs d'aquests arbres proporcionava una substància tècnica emprada industrialment en l'adob de cuirs. Durant el primer terç del segle XX l'explotació de l'escorça es veié estimulada per la gran demanda que en feia la fàbrica «Pargans, Brillès y Compañía» de Celrà i també les indústries de pells adobades de la zona d'Igualada.

Tal com es pot comprovar, fins ben entrat el nostre segle els pobladors de les Gavarres trobaven en l'explotació del bosc una important font de recursos, que es complementava moltes vegades amb el conreu de la terra. En moltes zones la massa forestal experimentava avenços i retrocessos deguts, precisament, a l'increment o reducció de les activitats agrícoles. En el gran moment d'expansió del conreu de la vinya (1860-1880), per exemple, s'arrencaren moltes plantes i es formaren feixes (fent paret seca) als vessants més assolellats ¹⁵, moltes de les quals són encara avui visibles. Anys després, la majoria dels ceps que s'hi havien plantat s'hagueren d'arrencar afectats per l'acció devastadora de la fil·loxera. En el seu lloc es van tornar a plantar suros ¹⁶.

L'aprofitament de l'aigua

Si seguim les vores dels torrents i rieres de les Gavarres trobarem un gran nombre de rescloses que donen testimoni d'un intensísim aprofitament de les seves aigües. Bona part d'aquestes rescloses permetien desviar l'aigua per a regar ter-

Esquema del sistema dels Molins d'en Ribes i d'en Frigola, terme de Sant Sadurni.

Mola d'escairador d'un dels molins situats arran del Daró.

res de conreu. Altres la canalitzaven cap a les basses de nombrosíssims molins fariners. Només a la conca del Daró i aigües amunt de la Bisbal, hem pogut localitzar restes de 9 molins, alguns dels quals tenien tres jocs de moles i disposaven també d'escairador ¹⁷.

Observant amb detall els elements que configuraven aquest sistema de molins podem fer-nos una idea de com era de rigorós l'aprofitament de l'aigua. Són molt espectaculars, per exemple, les restes d'un antic viaducte que, passant per damunt del Daró, portava les aigües que baixaven de la zona del Torrent de Cantagalls fins al rec del Molí d'en Frigola (terme de Sant Sadurni). Altres obres de canalització particularment interessants són les del rec del Molí d'en Ribes (terme de Sant Sadurni) amb tot un tram cobert per lloses de grans dimensions, o les d'un rec que agafava les aigües de la Marqueta i les duia fins al Vilar (afluent del Daró) a pocs metres, aigües amunt, de la resclosa del Molí d'en Massallés (terme de la Bisbal).

Precisament, és a la zona de la Marqueta i al torrent de Xartell —ambdós cursos són subafluents del Daró i corren molt a la vora l'un de l'altre— on hem localitzat dues rescloses que feien una funció singular. Es tracta de les que servien per a orientar l'aigua cap a les basses dels pous de glaç. Al vessant nord de les Gavarres existeixen, efectivament, restes d'aquests grans dipòsits fets d'obra i parcialment excavats a la terra; foren la base d'un negoci de gran importància entre els segles XVII i XIX: la comercialització del glaç natural. Avui queden dempeus quatre pous: a can Cals de Fitor, sobre la Font d'en Salomó (a tocar Sant Pol), sota la casa de colònies «Rosa dels Vents» (terme de la Bisbal) i a la vora del Molí d'en Ribes (Sant Sadurni). Ens consta, però, que n'havien existit d'altres ¹⁸. Aquesta indústria, que tant ens crida l'atenció perquè gira al voltant d'un producte ben efímer com és el glaç, ocupava un bon nombre d'homes a jornal mentre durava la feina d'empouar, o sigui la de treure en blocs el gel de les

basses i dipositar-lo a l'interior del pou (mesos de gener i febrer). Un cop ple, el pou s'aïllava absolutament de l'exterior, i a partir del mes de maig un parell d'homes s'encarregaven d'anar-lo traient.

I ja per tancar aquest apartat dedicat a l'aprofitament de l'aigua, recordarem que la naturalesa geològica de les Gavarres facilita l'existència d'un gran nombre de fonts, que servien pel consum humà i també per omplir dipòsits amb els quals es regaven horts.

L'aprofitament dels recursos minerals

L'aprofitament dels recursos minerals de les Gavarres presentava també un caràcter molt divers. L'extracció de galenes argentíferes, molt riques en plom, es practicava a diferents zones, essent la principal l'ampli arc format pels termes de Vall-llobrega, Mont-ras, Llofriu (Palafrugell), Torrent, Fonteta i la Bisbal. A Llofriu la mina «Maria» encara produïa 27 Tm. de galena l'any 1958 ¹⁹.

Molt menys visibles que aquestes mines, ho són les restes dels antics forns de vidre que aprofitaven l'existència de sorres silícies. Coneixem l'emplaçament d'un forn a la vora del Mas Mercader i el d'un altre al costat del Mas que, precisament, porta el nom de Forn del Vidre (ambdós dins el terme de Cruïlles). Sabem, per referències

QUADRE I
Evolució de la població d'alguns nuclis de les Gavarres

	1553*	1787	1847	1930
Fitor	8	127	156	68
Romanyà de la Selva	13	173	158	114
Sant Cebrià dels Alls (Camós)	10	84	92	70
Sant Cebrià de Lledó (els Metges)	18	140	61	106
Sant Mateu de Montnegre	16	82	89	97
Santa Pellaia	15	136	78	139

* Les dades corresponen al nombre de focs.

d'altres autors, de l'existència de més forns a Calonge i a Fitor²⁰.

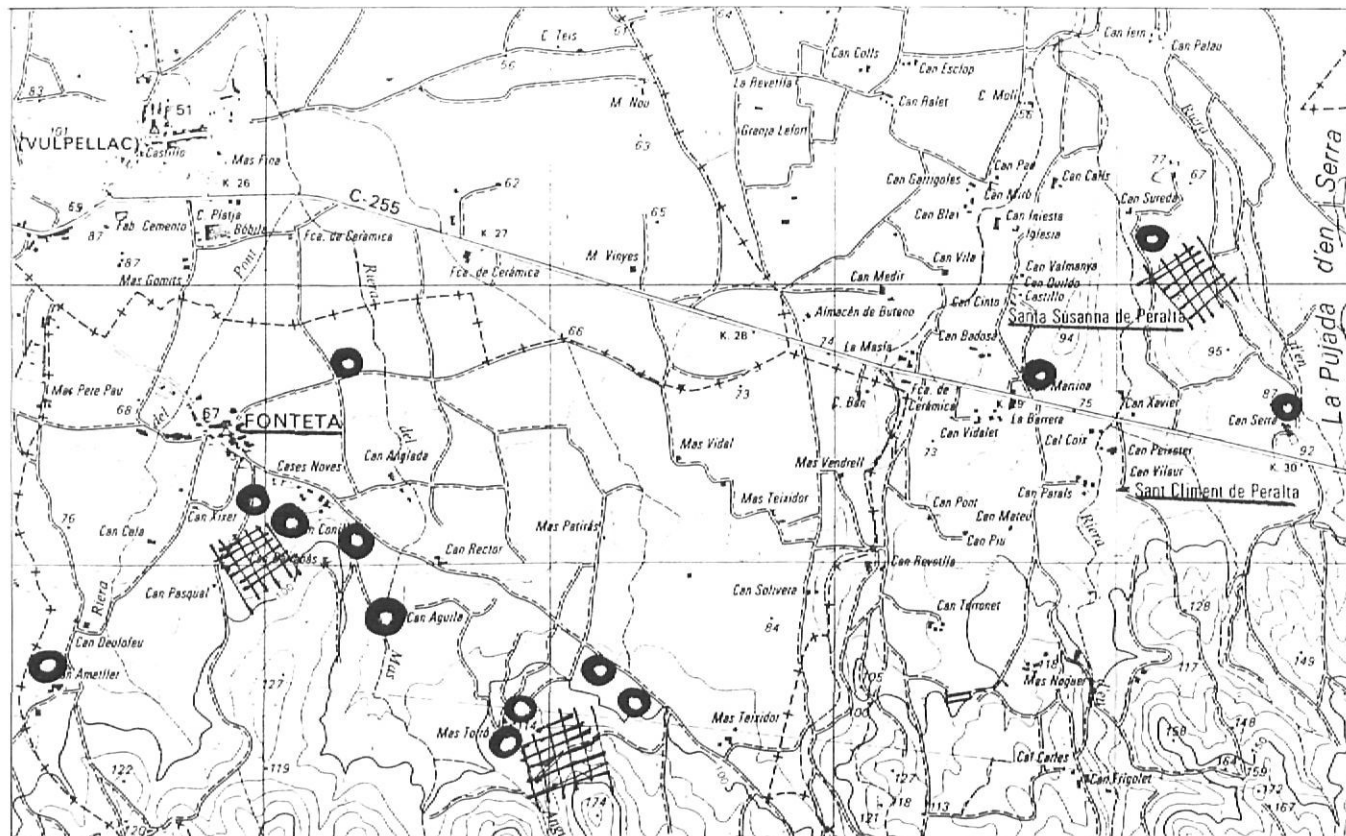
Finalment, per acabar aquesta ràpida panoràmica referida a l'aprofitament dels recursos que l'home trobava a les Gavarres, farem referència a la indústria de fabricació de calç, activitat que fou especialment important a la zona de Fonteta-Peralta²¹. En aquell sector, format per contraforts septentrionals del massís ja entrant en contacte amb la plana, hem localitzat un total de 13 forns de calç i 3 pedreres, i ens consta que encara n'han d'existir d'altres probablement dissimulats per la vegetació o bé mig aruïnats. Sabem també de l'existència d'altres forns a més dels d'aquest grup²², però la zona produc-

tora de calç per excel·lència era la ja esmentada de Fonteta-Peralta. Es tractava d'una activitat econòmica important, tant pel volum de producció com pel nombre de persones que hi tenien feina. Almenys 10 d'aquests forns funcionaven encara durant els anys quaranta, i hem de tenir en compte que ocupaven entre quatre i vuit persones segons el moment del procés de conversió de la pedra calcinera en calç. Del resultat d'una sola cuita, que durava entre tres i cinc dies, es podia aconseguir fins a 30 Tm. de calç. La producció dels forns de Fonteta i Peralta servia per a proveir una extensa àrea que pràcticament coincidia amb el Baix Empordà. Per la competència de la calç

aconseguida a gran escala en processos industrials, a partir dels anys cinquanta aquests forns s'apagaren definitivament.

Un paisatge per a l'home

Acabem aquí aquesta aproximació a alguns aspectes de la vida i el treball a les Gavarres en els darrers temps d'intensa presència de l'home. Ens hem limitat a fer un enfilall de notícies i referències diverses, a l'espera de noves recerques que ens permetin parlar-ne amb més propietat. De tota manera esperem que hagi servit per il·lustrar el caràcter profundament humanitzat que aquelles muntanyes

Mapa de situació dels forns de calç i pedreres de la zona de Fonteta-Peralta.

Representació d'una pelada de suros.

van tenir, fins que abans que la competència d'altres matèries primeres, la millora en les comunicacions i l'evolució general de la societat, possessin fi a tota una relació d'activitats tradicionals i fessin baixar els seus pobladors cap a la plana.

Desitjaríem també que aquestes ratlles servissin per cridar l'atenció sobre l'extraordinari patrimoni que tenim en els boscos del massís. Enmig del silenci dels pujols esventats i de les ombrívols fondalades, els molins, els forns, els masos, les ermites, els antics camins, les pedreres, els pous... ens parlen amb precisió de la intervenció que en altres temps l'home féu sobre aquest paisatge.

NOTES

1. Aquestes dades han estat extretes del fogatge de 1553, del cens de Floridablanca de 1787, del "Diccionario Geográfico Estadístico Histórico" de Pascual Madoz (1847) i del "Nomenclátor de las ciudades, villas, lugares, aldeas... de España" (1930).
2. Aquests treballs són: *Cosas de casa*, Girona, Establiment Tipogràfic de Pacià Torras, 1907, 311 pp.; *Cuentos que son historias*, Girona, Establiment Tipogràfic de Pacià Torras, 1905, 143 pp.; *La pubilla del Mas Carbó. Novel·la descriptiva*, Girona, id., 1905, 88 pp.; *Margarideta. Novel·la trista*, Girona id., 1907, 225 pp.
3. PASQUAL i CARBÓ, Pompeu, *Escripts*, Sant Feliu de Guixols, Copidisseny, 1980, 77 pp. Es tracta d'un interessant recull de textos bàsicament referits a aspectes històrics i costumistes de les Gavarres, dels segles XIX i XX.
4. Vegeu FRIGOLA i ARPA, Jordi, *Aproximació a la història d'un mas i notícia biogràfica d'un Alcalde de la Bisbal*, a "Llibre de la IV Marxa de l'Arboç", la Bisbal, Colla de Marxaire, 1982, pp. 7-27.
5. CANER, Pere, *La vall de Calonge*, Calonge, Ajuntament, 1983, 241 pp. Caner és també autor de nombrosos articles publicats, des dels anys cinquanta, a les revistes "Canigó", "Revista de Girona", "Anals de l'Institut d'Estudis Gironins" i "Estudis sobre Temes del Baix Empordà". Sobre Calonge i les Gavarres és també interessant AYMAR, Jaume, *Els secrets de sa bardissa*, Sant Cugat del Vallès, Edita E.R., 1982, 104 pp., especialment l'article "En Vilanova de Cabanyes" (pp. 49-72).
6. Vegeu CANER, Pere, *Barraques, forns i peroles de Calonge*, a "Estudis sobre Temes del Baix Empordà", vol. IV, Sant Feliu de Guixols, 1985, pp. 145-151. A aquesta immigració fan també referència les obres ja citades de Miquel Torroella.
7. La denominació de colles s'ha d'entendre referida als grups d'homes que realitzaven col·lectivament una determinada tasca en

l'explotació del bosc. El nombre dels seus integrants oscil·lava entre 2 i 6. Excepcionalment arribaven a ser-ne 8.

8. Aquestes notícies, així com molts detalls sobre les formes de vida i treball a les Gavarres, els devem a Josep Balaguer i Escortell, que hi treballà de boscatier de 1920 a 1928.

9. Vegeu Pere CANER, op. cit., pàg. 146.

10. En nombrosos masos de la zona de Sant Sadurn de l'Heura, per exemple, són encara avui visibles senyals i restes de les antigues destil·leries. Aquesta activitat fou també ressenyada per Pompeu PASCUAL (op. cit.).

11. Vegeu MATAS, Josep, *Els carboners de les Gavarres*, a "Llibre de la VI Marxa de l'Arboç", la Bisbal d'Empordà, Colla de Marxaire, 1984, pp. 39-48.

12. La sùtia és el clot fet a terra per a realitzar la cocció de la llenya que es vol convertir en carbó.

13. Vegeu Arxiu Històric Municipal de la Bisbal, sèrie XXV Lligall 12, informació sobre el Sindicat Forestal "La Gabarra" i sobre els altres col·lectius de treballadors que explotaren el bosc. Els homes que "feien" rebasses eren coneguts pel nom de "rabassaires", fent un joc de paraules que els assimilava, tot i que no tenien res a veure-hi, amb els afiliats al sindicat "Unió de Rabassaires".

14. Vegeu MEDIR, Ramiro, *Historia del Gremio Corchero*, Madrid, Ed. Alhambra, 1953, 591 pp. i darrerament, entre molts altres treballs, el d'HERNÁNDEZ, Santiago, *El món del suro*, Girona, Diputació, 1987, 107 pp.

15. Aquest és el paisatge que va observar Josep Pella i Forgas quan preparava la "Història del Ampurdán" (Barcelona, Luis Tasso, 1983, pp. 24 i 26). Pella recollí notícies sobre la conversió de zones de bosc en vinya.

16. Pompeu Pascual (op. cit.) fa esment de casos concrets d'aquest tipus de replantacions.

17. Devem a Arcadi Folli de Sant Sadurn, antic propietari del Moli d'en Ribes, moltes notícies sobre el funcionament i importància dels molins que funcionaven arran del Daró. Una altra zona on s'han conservat moltes restes de molins és la Riera de Cabanyes o Riera dels Molins (terme de Calonge), descrita per Pere CANER a *La Vall de Calonge*.

18. A la Font d'en Salomó (terme de la Bisbal) són molt visibles les restes d'un pou que quedava situat ben a la vora del que encara avui existeix. Al Pla de Banyeres (terme de Sant Sadurn), al marge dret del Daró, queden les restes d'un altre. Finalment Pere Caner esmenta l'existència de les restes d'un altre a la Riera de Cabanyes (CANER, Pere, *Fonts, ponts i pous de glaç de Calonge*, a "Estudis sobre Temes del Baix Empordà", vol. I, St. Feliu de Guixols, 1981, pp. 127-138.

Sobre els pous de glaç, vegeu MATAS, Josep, *Notícies d'un antic negoci força rodó: els pous de glaç*, a "Llibre de la Vª Marxa de l'Arboç", la Bisbal, Colla de Marxaire, 1983, pp. 25-40.

19. Vegeu l'article "Hay plata en las Gabarras?" a "Ruta" n° 43, la Bisbal, 1960, [2 pp.] i "Diccionario Geográfico Estadístico Histórico", Madrid, 1846, vol. IV pàg. 350 i vol. XI, pàg. 570.

20. A. Calonge, vegeu CANER, Pere, *Barraques, forns i peroles de Calonge*, (op. cit.) pp. 149-150. A Fitor Miquel Roger dona notícia d'un forn vist molt a la vora de Can Cals (ROGER, Miquel, *El Dolmen de Fitó*, a "Marinada" n° 30, Palamós, 1916, pp. 72-75.

21. Devem moltes notícies sobre aquests forns al senyor Josep Ponsatí de Fonteta, que hi havia treballat entre els anys trenta i cinquanta.

22. Veure Pere CANER, op. cit., pàg. 150. Al terme de Corçà, vora la Font de Lilou, queden les restes d'un altre forn.